

Hodnota dítěte v individuálním životě a pro společnost¹

Gabriela Šamanová

Téma úrodnosti plodnosti v České republice je již od devadesátých let častým námětem odborných, mediálních i politických diskuzí. Důvodem jsou významné změny v populačním vývoji České republiky. Počty narozených dětí začaly v první polovině devadesátých let minulého století ve srovnání s předchozím obdobím klesat. Vedle procesu plodnosti procházel v té době změnami také proces úmrtnosti. Ukazatel střední délka života (neboli naděje dožití) se začal pro obě pohlaví zvyšovat, což v kombinaci s nízkou úrovní plodnosti znamenalo nárůst počtu i podílu starších lidí v populaci. Tzv. stárnutí populace se pak stává politicko ekonomickým problémem vyvolávajícím nutnost reformy důchodového systému. Avšak zatímco prodlužování naděje dožití je vnímáno jako pozitivní jev, v němž se zrcadlí zlepšování zdravotní péče i životního stylu obyvatelstva, nízká hladina porodnosti je v souvislosti se zabezpečením fungování společnosti vnímána jako jev negativní.

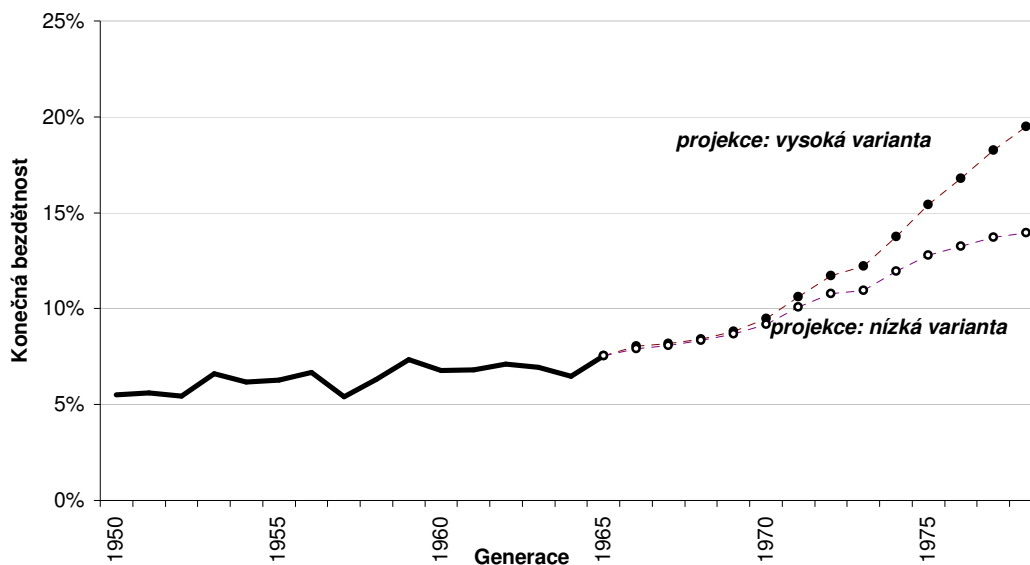
Změny v řádu rození dětí jsou v zásadě vysvětlovány dvěma způsoby. Zatímco v socialistické éře vstupovali mladí lidé do manželství a rodičovství obvykle ve velmi nízkém věku, po změně společenských podmínek se jim otevřely nové možnosti seberealizace – vzdělávání, cestování, pracovní kariéra závislejší na vlastních schopnostech apod. Došlo tak ke změnám v hodnotových orientacích, které s sebou přinesly oddalování narození potomků. Dalším nabízeným vysvětlením jsou pak změněné ekonomické podmínky pro zakládání rodiny, kdy „odpadly“ některé státem garantované výhody při vstupu do manželství (bezúročná novomanželská půjčka) a narození dětí (možnost přidělení bytu v horizontu několika let) a objevila se do té doby neznámá nezaměstnanost. Změny v chování mladých lidí jsou nejspíše průsečíkem obou výše popsaných faktorů. Změna ekonomických podmínek měla vliv především na generace, kterým bylo v době přechodu k demokracii mezi osmnácti a pětadvaceti lety. Tito lidé by pravděpodobně za nezměněných ekonomických podmínek pokračovali v tradičním modelu reprodukčního chování (a část z nich tak skutečně ještě učinila). Změny hodnotového systému se pak projeví u generací nezatížených dospělým životem v socialismu. Svobodný přístup ke vzdělání a k osobní kariéře berou tito lidé jako samozřejmost, a odsouváním zakládání rodiny do vyšších věků tak kopírují proces, který v západní části Evropy započal už v šedesátých letech.

Trend odkládání realizace plodnosti do vyššího věku je provázen také nárůstem intenzity bezdětnosti,² která se v socialistickém období pohybovala na velmi nízké úrovni. V současnosti můžeme sledovat především nárůst bezdětnosti ve věkové skupině 18 – 25 let, což je však z velké míry způsobeno plánováním založení rodiny v pozdějším věku. Otázkou však zůstává, kolik z těchto žen zůstane bezdětných i na konci svého reprodukčního období (tzv. konečná bezdětnost). Odpověď na tuto otázku se pokusil najít demograf Tomáš Sobotka [Sobotka 2006], který zpracoval projekci konečné bezdětnosti žen narozených v letech 1965 až 1978. Ze Sobotkových výpočtů vyplývá, že u žen narozených po roce 1965 dojde k nárůstu konečné bezdětnosti, který se bude dále zrychlovat mezi ženami narozenými po roce 1970. Nízká varianta projekce předpokládá, že v generaci 1975 – 78 zůstane bezdětných 13 – 14 % žen. Podle vysoké varianty pak 15,5 % žen z kohorty 1975 a 19,5 % žen z kohorty 1978 [ibid: 66] (viz graf 1).

¹ Tento článek vznikl v rámci grantu „Fenomén bezdětnosti v kontextu sociálních změn v české společnosti“ uděleného řešitelce grantu Mgr. Haně Haškové a spoluřešitelce grantu PhDr. Lence Zamykalové Grantovou agenturou AV ČR (reg. č.: KJB7028402).

² V této části příspěvku hovoříme pouze o ženách. Údaje o úrovni mužské plodnosti či bezdětnosti nejsou dostupné.

Graf 1: Konečná bezdětnost žen v České republice (u kohort 1965 – 1978 projektované údaje)

Zdroj: Sobotka [2006]

Nárůst bezdětnosti má několik příčin. Část žen, které odkládají narození dítěte do vyššího věku, může mít problémy s otěhotněním (případně donošením dítěte), nebo zrealizovat své plány jednoduše nestihne (např. nemá v inkriminované době vhodného partnera). Pro část žen je pak bezdětnost dobrovolným rozhodnutím. Zjistit procentuální zastoupení žen, které děti v životě mít chtěly a z nějakého důvodu je mít nemohly, a podíl žen, které se pro život bez dětí rozhodly, je velmi obtížné, protože retrospektivní metoda dotazování se na události, které se odehrály před několika lety, je zatížena chybou „špatné paměti“. Bezdětnost je navíc pro mnohé ženy citlivé téma, o kterém často nejsou ochotny otevřeně hovořit. Pro tento příspěvek byly k analýze vybrány otázky, které nezjišťují osobní situaci respondentů, ale spíše jejich postoje k bezdětnosti jako společenskému fenoménu, a také význam, který přiřkládají ve svém životě dětem.

Význam dětí, respektive jejich důležitost v životě, byl ve výzkumech Centra pro výzkum veřejného mínění (CVVM) zjišťován v letech 2003 a 2005 otázkou,³ v níž měli dotázaní seřadit sedm položek vybraných tak, aby reprezentovaly obecné životní cíle. Pro zpracování dat bylo použito srovnání průměrů a pro data z roku 2003 navíc metoda intervalové pořadové škály [Břicháček 1978: 77]. Výsledné pořadí důležitosti cílů je u obou metod stejné, intervalová škála však umožňuje vedle sestavení posuzovaných jevů do pořadí navíc určit i vzdálenosti mezi jednotlivými položkami (viz obrázek 1).

³ „Následující položky seřadte od nejdůležitější po nejméně důležitou, kde 1 znamená nejdůležitější a 7 nejméně důležitá. Každá číslice může být použita pouze jednou. Seřadte prosím, jak je pro Vás v životě důležité: a) dosáhnout úspěch v zaměstnání, b) vdát se, oženit se (být vdaná, ženatý), c) žít pestrým společenským životem, d) mít děti, e) věnovat se svým zálibám, f) mít stálého partnera, g) dosáhnout co nejvyššího vzdělání“.

Obrázek 1: Intervalová pořadová škála důležitosti životních cílů v roce 2003

Zdroj: data z výzkumů CVVM Naše společnost 2003, šetření 03 - 11

Pořadí položek, ani hodnoty průměrných hodnocení v roce 2005 se od výzkumu provedeného v roce 2003 nelišily (viz tabulku 1). Za nejdůležitější v životě považovala většina dotázaných trvalý partnerský vztah. Na druhé místo se s malým odstupem zařadila položka „mít děti“ a poměrně „vysoko“ bylo hodnoceno i dosažení úspěchu v zaměstnání. Přibližně uprostřed škály se umístily položky svatba, nebo-li „vdát se, oženit se (být vdaná, ženatý)“, a „dosáhnout co nejvyššího vzdělání“, přičemž manželství bylo pro respondenty o něco důležitější než úroveň dosaženého vzdělání. Možnost věnovat se svým zálibám skončila v žebříčku důležitosti s významným odstupem za vzděláním jako předposlední. Jednoznačně nejméně důležité se dotázaným jevílo žít pestrým společenským životem.

Tabulka 1: Průměrná hodnota pořadí životních cílů v letech 2003 a 2005

	2003	2005
mít stálého partnera	3,03	3,01
mít děti	3,24	3,23
dosáhnout úspěch v zaměstnání	3,40	3,38
vdát se, oženit se (být vdaná, ženatý)	4,02	3,93
dosáhnout co nejvyššího vzdělání	4,18	4,24
věnovat se svým zálibám	4,80	4,75
žít pestrým společenským životem	5,32	5,47

Zdroj: data z výzkumů CVVM Naše společnost 2003, šetření 03 - 11 a 2005, šetření 05 - 04

Rozdíly v pořadí důležitosti „životních cílů“ se u obou průzkumů projevily podle pohlaví a věku respondentů (viz tabulku 2)⁴. Zatímco pro ženy bylo nejčastěji nejdůležitější mít v životě děti, u mužů

⁴ V tabulce jsou představeny pouze výsledky výzkumu z roku 2005, které se od výsledků z roku 2003 významně nelišily.

obsadila první místo položka mít stálého partnera. Děti se u mužů zařadily až na třetí místo za úspěchy v zaměstnání. Obecně lze říci, že ženy častěji než muži kladou důraz na rodinné hodnoty (mít děti, vdát se) a vzdělání, muži pak na partnerský vztah (avšak pouze neformální, položku oženit se si ve srovnání se ženami cenili méně) a úspěchy v zaměstnání. Častější řazení pracovní kariéry před děti nemusí být nutně projevem mužského egoismu. Je možné, že muži spíše pocítují zodpovědnost za materiální zajištění rodiny a tato „mužská povinnost“ se pak promítá do uvažování při řazení položek. Stejně tak položka „mít stálého partnera“ je s možností mít děti a aktivně se podílet na jejich výchově stále ještě spojena spíše pro muže než pro ženy. Mužů žijících s dětmi bez partnera je ve srovnání s takto žijícími ženami minimum.

Tabulka 2: Pořadí životních cílů podle pohlaví a věkových skupin v roce 2005

	ženy	muži	15 - 19	20 - 29	30 - 44	45 - 59	60 a více
Mít stálého partnera	2.	1.	3.	1.	1.	2.	2.
Mít děti	1.	3.	4.	3.	2.	1.	1.
Dosáhnout úspěchu v zaměstnání	3.	2.	1.	2.	3.	3.	4.
Vdát se, oženit se	4.	4.	5.	4.	4.	4.	3.
Dosáhnout co nejvyššího vzdělání	5.	5.	2.	5.	5.	5.	5.
Věnovat se svým zálibám	6.	6.	6.	6.	6.	6.	6.
Žít pestrým společenským životem	7.	7.	7.	7.	7.	7.	7.

Zdroj: Horáková [2005] a data z výzkumu CVVM Naše společnost 2005, šetření 05 - 04

V rozdělení podle věku se nejvýrazněji odlišovaly dvě nejmladší věkové skupiny dotázaných, u kterých děti zaujaly čtvrté a třetí místo. Pro příslušníky nejmladší věkové skupiny je v životě nejdůležitější úspěch v zaměstnání, vzdělání a partner. U dotázaných z věkové skupiny 20 – 29 let pak partner, úspěch v zaměstnání a na již zmiňovaném třetím místě děti. Je pravděpodobné, že dotázaní posuzovali jednotlivé životní cíle vzhledem ke své momentální situaci jakoby chronologicky. To, že „náctiletí“ řadí děti až na čtvrté místo, nemusí nutně znamenat, že s dětmi ve svém životě nepočítají, nebo že by je byli ochotni vyměnit za úspěšnou kariéru. „Uvažovat o dětech“ je pro ně zřejmě zatím předčasné. Umístění vzdělání a zaměstnání na předních místech žebříčku důležitosti u mladých lidí koresponduje s výsledky výzkumu CVVM provedeného v dubnu 2004, z nichž vyplývá, že většina mladých lidí chce před založením rodiny uspokojivě vyřešit svou finanční a bytovou situaci [Šalamounová, Šamanová 2004]. Z tabulky je dále patrné, že důležitost dětí v životě vzrůstá se zvyšujícím se věkem. U lidí starších 45 let pak zaujímá tato položka první místo v žebříčku důležitosti. Do této skupiny spadají lidé, kteří v naprosté většině děti již mají, a hodnotí tudíž jejich důležitost pro svůj život z odlišné perspektivy než mladí bezdětní. Výsledky naznačují, že děti hrají velmi důležitou roli v životech všech lidí, konkrétní umístění v žebříčku důležitosti životních cílů je pak ovlivněno aktuální situací hodnotícího respondenta.⁵

V dubnu 2004 byla do šetření CVVM v rámci výzkumu „Fenomén bezdětnosti v kontextu sociálních změn v české společnosti“ zařazena otázka⁶ předkládající účastníkům výzkumu k posouzení několik výroků pojímajících téma bezdětnosti a nízké porodnosti v České republice z různých úhlů pohledu. Přehled souhlasných a nesouhlasných skóre je uveden v tabulce 3.

Všechny výroky, se kterými souhlasila jednoznačná převaha dotázaných, vyjadřují v podstatě názor, že člověk má mít v životě děti. A to ze soukromých důvodů i v zájmu celé společnosti. Naprostá většina dotázaných (85 %) se domnívala, že člověk má zajistit pokračování vlastního rodu a že nemít

⁵ Podrobnou analýzu této otázky podle sociodemografických znaků uvádí ve svém článku Naděžda Horáková [Horáková 2005].

⁶ „Odpovězte, prosím, nakolik souhlasíte nebo nesouhlasíte s následujícími výroky.“ (viz tabulku 3)

možnost předat svým dětem to, co člověk během života získal, je velmi smutné (78 % souhlasících respondentů). Nadpoloviční většina dotázaných (61 %) by doporučila lidem, kteří ze zdravotních důvodů mají problémy s početím dítěte, aby se snažili všemi dostupnými prostředky tento úděl zvrátit. Uvědomění si hodnoty dětí pro společnost se projevilo ve většinovém souhlasu (65 %) s výrokem, že přivést na svět děti a vychovat je, je společenskou povinností, ovšem s dodatkem, pokud je člověk zdravý a dobře se mu daří. Výrazná většina dotázaných (80 %) pak v klesající míře porodnosti vidí hrozbu pro budoucnost České republiky.

Naopak s výroky, které nabízejí nějakou alternativu k životu s vlastními dětmi, většina respondentů nesouhlasí. Minimální podporu (3 %) získal výrok, že na světě je tolik opuštěných dětí, o které by se člověk mohl starat, že mít vlastní děti je nadbytečné. Pouze pětina dotázaných věří, že žít se svým partnerem bez dětí, věnovat se mu, svému zaměstnání nebo svým koníčkům může člověku přinášet stejné uspokojení jako mít a vychovávat děti. Stejně tak u výroku, že věnovat se cizím dětem (např. jako učitel, vychovatel nebo zdravotník) může přinášet stejně velké uspokojení jako mít a vychovávat vlastní děti, jsou souhlasící v menšině (25 %), avšak v tomto případě není rozdíl mezi počtem souhlasících a nesouhlasících respondentů tolik výrazný. Převládající nesouhlas panuje také u výroku, že dobrým řešením toho, že se dnes v České republice rodí méně dětí než dříve, je umožnit většímu počtu cizinců získat v naší zemi státní občanství (13 % souhlasících ku 57 % nesouhlasících respondentů).

Výsledky dále ukazují, že dotázaní podporují názor, že děti se mají rodit do fungujícího manželství (48 % souhlasících). Zajištění dobrých materiálních podmínek pro potomky pak není podle dotázaných tolik důležité (zhruba stejné třetinové podíly souhlasících, nesouhlasících a respondentů, kteří zvolili střední kategorii ani souhlas, ani nesouhlas).

Menšina dotázaných (13 %) soudí, že kvůli celosvětovým problémům (jako je přelidnění planety, chudoba, zhoršující se životní prostředí, nemoci, terorismus, války a zločinnost) je nezodpovědné, abychom přiváděli do tohoto světa děti.

Tabulka 3: (Ne)souhlas s výroky

	rozhodně + spíše souhlasí	ani tak, ani tak	spíše + rozhodně nesouhlasí	+/-
d) Člověk by měl zajistit pokračování svého rodu tím, že bude mít děti.	45 + 39	11	2 + 2	85/4
a) Klesající míra porodnosti je hrozbou pro budoucnost České republiky.	41 + 39	11	6 + 1	80/7
g) Nemít možnost předat svým dětem to, co člověk během svého života získal, musí být velmi smutné.	36 + 42	12	5 + 1	78/7
c) Pokud je člověk zdravý a dobře se mu daří, je jeho společenskou povinností přivést na svět děti a vychovat je.	33 + 31	19	9 + 5	65/15
k) Pokud člověk zjistí, že je pro něj ze zdravotních důvodů obtížné počít nebo porodit vlastní děti, měl by udělat vše pro to, aby tento úděl zvrátil.	22 + 39	24	5 + 3	61/8
e) Přivést na svět dítě nemá smysl, pokud pro něj předem neexistuje zázemí v podobě fungujícího manželství.	16 + 33	30	15 + 4	48/19
i) Pokud nejsou lidé schopni zajistit pro svoje potomky dobré materiální podmínky, měli by od toho mít děti raději upustit.	8 + 25	34	24 + 5	33/29
l) Věnovat se cizím dětem (např. jako učitel, vychovatel nebo zdravotník) může přinášet stejně velké uspokojení jako mít a vychovávat vlastní děti.	6 + 19	27	26 + 11	25/37

Tabulka 3: (Ne)souhlas s výroky - pokračování

h) Žít se svým partnerem bez dětí, věnovat se jemu, svému zaměstnání nebo svým koníčkům může člověku přinášet stejné uspokojení jako mít a vychovávat děti.	5 + 14	22	33 + 19	19/52
b) Umožnit většímu počtu cizinců získat v naší zemi státní občanství je dobrým řešením toho, že se dnes v České republice rodí méně dětí než dříve.	2 + 11	21	32 + 25	13/57
f) Vzhledem k celosvětovým problémům, jako je přelidnění planety, chudoba, zhoršující se životní prostředí, nemoci, terorismus, války a zločinnost, není zodpovědné přivést do tohoto světa děti.	3 + 9	27	35 + 21	13/56
j) Na světě je tolik opuštěných dětí, o které by se člověk mohl starat, že mít vlastní děti je nadbytečné.	1 + 2	12	35 + 47	3/82

Pozn.: Dopočet do 100 % v řádcích tvoří odpovědi „neví“.

Zdroj: data z výzkumu CVVM Naše společnost 2004, šetření 04 - 04

Pro redukcí proměnných a odhalení skrytých vazeb mezi položkami baterie byla použita faktorová analýza.⁷ Pro interpretaci bylo vybráno 5 faktorové řešení (viz tabulku 4). První faktor je sycen položkami vyjadřujícími „hodnotu dětí pro společnost i individuální život“. Další dimenzí objevenou v datech je faktor „zodpovědného přístupu k narození dítěte“. Tento faktor reprezentuje názor, že lidé by měli zodpovědně uvážit, zda se nacházejí ve vhodné situaci pro narození dítěte. Dále se v datech vyčlenily položky představující „alternativu k životu s vlastními dětmi“, ve kterých je vyjádřeno přesvědčení, že i život bez vlastních dětí může být prožit plnohodnotně. Čtvrtý faktor zastupuje otevřený tolerantní vztah k „cizím dětem“, a to ve dvou souvislostech – cizí děti coby děti adoptované a cizí děti coby děti cizinců migrujících do České republiky. Není překvapivé, že položka „Na světě je tolik opuštěných dětí, o které by se člověk mohl starat, že mít vlastní děti je nadbytečné.“ významně skóruje i u třetího faktoru „alternativa k životu s vlastními dětmi“. Samostatně se pak ze souboru vyčlenil výrok, že „Klesající míra porodnosti je hrozbou pro budoucnost České republiky“.

Tabulka 4: (Ne)souhlas s výroky, faktorová analýza - 5 faktorové řešení

Faktor	1	2	3	4	5
d) dětmi zajistíme pokračování svého rodu	0,799	-0,045	-0,163	0,113	0,147
c) vychovat dítě je společenská povinnost	0,790	0,017	-0,213	0,214	0,050
k) lidé se mají snažit mít děti i přes zdr. problém	0,660	-0,028	0,113	-0,333	-0,001
g) nemít komu předat, co člověk získal, je smutné	0,542	-0,029	0,117	-0,220	0,381
e) dítě přivést jen do fungujícího manželství	0,082	0,739	-0,196	-0,073	-0,111
i) chudí by neměli mít děti	-0,119	0,718	0,264	-0,025	0,208
f) není zodpovědné přivést děti do tohoto světa	-0,074	0,572	0,251	0,361	-0,196
l) péče o cizí děti uspokojí stejně	0,038	-0,032	0,831	0,068	-0,101
h) věnovat se partnerovi, práci uspokojí stejně	-0,340	0,256	0,600	0,171	0,055
b) vyřešit porodnost příchodem cizinců	0,008	-0,121	0,034	0,704	0,260
j) měli bychom se dřív postarat o opuštěné děti	-0,017	0,295	0,328	0,630	-0,260
a) nízká porodnost ohrožuje ČR	0,196	-0,016	-0,101	0,125	0,815

Pozn.: Tučně jsou označeny nejvyšší hodnoty faktorových skóre, kurzívou zátěže položek mimo dominantní faktory, zvýšené nad hladinu 0,3.

Zdroj: výpočty z dat výzkumu CVVM Naše společnost 2004, šetření 04 - 04

⁷ Cílem faktorové analýzy je studium skryté struktury společných příčin variability empiricky měřených veličin. Používá se k odhalení latentních proměnných, jež se podílejí na vzniku manifestních proměnných a jejich vzájemných korelací, k odhadu hodnot těchto proměnných, k redukcí informace pro účely popisu souboru... [Velký sociologický slovník 1996]

Závěrem

Výsledky obou analyzovaných otázek ukazují, že děti jsou v životech naprosté většiny lidí velmi důležité. Oproti minulému období (před rokem 1989) se však změnilo tzv. časování realizace plodnosti. „Útěk do rodiny či do soukromí“ už není jedinou možností, jak „přežít“. Dnešní mladí lidé si uvědomují, že před narozením dětí musí nejdříve převzít zodpovědnost za svůj vlastní život, využívají široké možnosti seberealizace, chtějí studovat, získávat pracovní zkušenosti, materiálně se zabezpečit. Zakládání rodiny je z výše popsaných důvodů posouváno až do věku kolem třicítky. Vzhledem k tomu, že silným ročníkům narozeným okolo poloviny sedmdesátých let je dnes kolem třiceti let, dá se očekávat, že na přechodné období dojde ke vzrůstu počtů narozených dětí. Na jaké hladině se poté ustálí ukazatele plodnosti, je však zatím otevřenou otázkou.

Literatura

- Břicháček, V. 1978. *Úvod do psychologického škálování*. Psychodiagnostické a didaktické testy. Bratislava.
- Horáková, N. 2005. „Co je pro nás v životě důležité?“ *Naše společnost* 3 (2): 8 - 12.
- Sobotka, T. 2006. „Bezdětnost v České republice.“ Pp. 60 – 78 in Hamplová, D., P. Šalamounová, G. Šamanová (eds.). *Životní cyklus. Sociologické a demografické perspektivy*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Šalamounová, P., G. Šamanová. 2004. „Reprodukční záměry mladých lidí.“ *Naše společnost* 2 (1): 8 - 11.
- Velký sociologický slovník*. 1996. Praha: Univerzita Karlova, Karolinum.